

XIX – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ VƏTƏNİMİZDƏ BANK İŞİNİN TARİXİNƏ DAİR

Hacı Həsənov

A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

e-mail: hacihasanov@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2023.1.46

Xülasə. Mövcud məqalədə müxtəlif qaynaqların habelə tarixşünaslıq ədəbiyyatının mötəbər məlumatları əsasında XIX-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda bank sektorunun meydana çıxması və inkişafı ilə əlaqədar olan məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Müəllif tərəfindən vətənimizdə bankların meydana çıxması və inkişafı tarixinə işıq salan bir sıra maraqlı, bir hissəsi elmi dövriyyə birinci dəfə daxil edilən materiallar verilmişdir. Aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, Şimali Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş bank müəssisələri, hətta dərin iqtisadi böhran illərində kifayət qədər möhkəm sabitlik nümayiş etdirir, və bütövlükdə nəzərdə keçirilən dövrə Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin inkişafında müsbət rol oynayırdılar. Məqalədə belə bir nəticəyə də gəlinmişdir ki, XX əsrin əvvəllərində dünya iqtisadi böhranının baş verməsi Azərbaycan iqtisadiyyatında başlıca olaraq neft sənayesinə təsir etmiş, lakin buna baxmayaraq, Rusiya kommertiya banklarının Bakı şöbələri öz mövqelərini qoruyub saxlaya bilmişlər.

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, bank, Tağıyev, Nobel, böhran, neft

Giriş

Dünya, o cümlədən də Avropada bank-maliyyə sisteminin tarixi az qala minillik bir yaşa malik olsa da, Quzey Azərbaycanımızda bank işinin tarixi öz başlanğıcını təxminən 200 il bundan əvvəl götürmüşdür. XIX əsrin ilk yarısında sadə bank əməliyyatlarını keçirən inzibati orqanların fəaliyyətindən başlayan bankçılıq işi XIX əsrin ikinci yarısından etibarən, xüsusən də Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatında əmtəə kapitalist münasibətlərinin hakim mövqelərə yiyələnməsi ilə banklar iqtisadi fəaliyyətin çox mühüm amilinə çevrilmiş, xüsusən də böyük Bakı neft sənaye rayonunda coşqun inkişaf dövründə sənaye, ticarət, kənd təsərrüfatı və başqa istehsal sahələrinin inkişafında çox mühüm rol oynamış, iqtisadi böhranların xüsusən də 1900-1903-cü illər ümumdünya iqtisadi böhranının mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması işində iri və xırda şirkətlərin fəaliyyətinə kifayət qədər müsbət təsir göstərmişdir.

Əsas hissə

Şimali Azərbaycanda Romanovçu müstəmləkə rejiminin ilk dövründə burada bank əməliyyatları çox məhdud şəkildə bəzi inzibati orqanların strukturları (ilk növbədə də quberniya və vilayət xəzinə palatalarının xəzinədarlıqları) tərəfindən reallaşdırılmışdır. Bu baxımdan Şamaxı quberniyası (1846-1859) xəzinə palatasının, Rusiya Dövlət Şurasının 8 aprel 1872-ci il tarixli qərarı ilə yaradılmış Bakı Xəzinə palatasının fəaliyyətini misal göstərmək olar [1; 27, c. 709].

1872-ci il iyulun 1-dən fəaliyyətə başlamış Bakı Xəzinə palatasını xəzinədarları

(Dərbənd, Yelizavetpol, Zaqatala, Quba, Lənkəran, Şamaxı, Şuşa xəzinədarlıqları, habelə Temir xan – şura məxaric şöbəsi; İrəvan və Naxçıvan bölgələri Tiflis xəzinə palatasının fəaliyyət dairəsinə daxil edilmişdi) demək olar ki, bütün Şimali Azərbaycanı əhatə edirdi. 1879-cu il dekabrın 18-də Qafqaz canişininin əmri ilə daha 4 yeni xəzinədarlıq (Göyçay, Cavad, Zəngəzur və Qazax) yaradılmışdı. [2, v. 1, 26, 31 arx.; 3, v. 15-16; 4 v. 5; 5, v. 186; 6, 56-57 və b.]. Lakin bu xəzinədarlıqların “bankçılıq” fəaliyyəti çox məhdud olub, təbii ki, mövcud tələbatı ödəyə bilmirdi.

Hələ XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatının, xüsusilə neft sənayesinin yüksək sürətlə inkişaf edərək kapitalizm mərhələsinə daxil olması daxili və xarici ticarətdə mal dövriyyəsinin xeyli artmasına gətirib çıxartmışdı. Əksər qaynaqların məlumatlarına görə, Şimali Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş Rusiya kommersiya banklarının şöbələri yalnız kredit əməliyyatlarını həyata keçirmiş, ticarət əməliyyatlarında iştirak etməmişdilər. Sözsüz ki, sələmçi kapitalına nisbətən bank kapitalının daha ucuz şərtlərlə kredit kimi verilməsi mal dövriyyəsinin müəyyən qədər artmasına səbəb olan başlıca amil idi. Hələ 1860-cı ildə Rusiya Dövlət bankı təşkil olunmuşdu ki, bu bank da ölkənin iri kommersiya bankı idi. Bu bank 1896-1897-ci illərdən etibarən Rusiyanın mərkəzi emissiya bankına çevrilmişdi [20, c. 609]. Dövlət bankının təsis edilməsindən sonra, XIX əsrin 60-cı illərində müxtəlif kommersiya və torpaq bankları təsis olunmağa başlamış, 15 ildən də az olan qısa müddət ərzində Rusiyanın kapitalist kredit sistemi təşəkkül tapmışdı [28, c. 103]. 1861-ci ildən sonra imperiyada kapitalizmin sürətli inkişafı özəl kommersiya banklarının yaranması zəruriliyini qarşıya qoyurdu. 1864-cü ildə Peterburq özəl kommersiya bankının təsis olunması digər müxtəlif səhmdar kommersiya banklarının yaranmasına yol açdı [25, c. 94].

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, öz fəaliyyətinə 1860-cı il iyunun 1-dən başlayan Rusiya Dövlət Bankı Rusiya kapitalist kredit sisteminin ilk bankı oldu. Əgər məhdud sayda olan şəhər ictimai banklarını nəzərə almasaq, o zaman Rusiya imperiyasında ilk kommersiya banklarının yaranmasının tarixi 1863-1864-cü illərə şamil oluna bilər. Onların daha geniş miqyasda təsis olunması dövrü isə 1870-1873-cü illərə təsadüf etmişdir. XIX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində ölkənin kommersiya bankları sistemində (səhmdar, qarşılıqlı ictimai kredit və şəhər bankları) Dövlət bankının xüsusi mövqeyi müəyyənləşmiş və özünün mövcud olduğu bütün illər ərzində bu bank ölkənin iri və əsas kommersiya bankı rolunu qoruyub saxlamışdır [21, c. 84].

XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatında neft sənayesinin inkişafı və onun xüsusi çəkisinin artması bu sahənin nəinki böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir, həm də iri kapital qoyuluşlarını tələb edirdi. Kreditə olan tələbat neft sənayeçilərini onun əldə olunması işi ilə ciddi surətdə məşğul olmağa vadar etdi. Yerli vəsaitlərin, yerli maliyyə mənbələrinin son dərəcə məhdudluğu, kreditə olan kəskin tələbat neft sənayeçilərini Bakıda bank müəssisələrini açmağa vadar edirdi [24, cc. 6-7]. 1874-cü il fevralın 28-də, digər bir məlumata görə isə 1874-cü ilin iyununda Bakıda açılan Bakı Kredit

Cəmiyyəti ilk bank müəssisəsi olmaqla Şimali Azərbaycanda kapitalist kredit sisteminin yaranmasının başlanğıcını qoydu [12, s. 253; 31, c. 97]. “Qarşılıqlı kredit cəmiyyəti” adlandırılan bu cəmiyyət ssudaların verilməsinə görə əvvəllər sələmçilər tərəfindən yığılan 50-60% deyil, 10-11% məbləğində gəlir əldə edirdi [24, c. 7]. 1874-cü il iyunun 1-dən etibarən Bakıda Rusiya Dövlət Bankının şöbəsi fəaliyyət göstərməyə başlamışdı ki [12, c. 253], bu da sənayeçilərin və tacirlərin öz maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün mühüm vasitə olmuşdu [28, c. 143]. Ümumiyyətlə, Şimali Azərbaycanda kredit-bank sisteminin yaranması prosesi iki istiqamətdə cərəyan edirdi: bunlardan biri Rusiyanın dövlət və səhmdar banklarının şöbələrini açılması, digəri isə kiçik kredit müəssisələri şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi idi [31, c. 97]. Rusiya Dövlət Bankının Bakı şöbəsinin əsas fəaliyyət dairəsini kredit və əmanət-ssuda yoldaşlıq cəmiyyətlərinin qeydiyyatı və onlara xidmət, veksəl əməliyyatlarının aparılması, Şamaxı, Quba və digər xəzinədarlıqları ilə bank əməliyyatlarının aparılması, poçt-teleqraf idarələri və əmanət kassaları ilə maliyyə məsələlərinin həlli, əmanət-ssuda yoldaşlıq cəmiyyətlərində təftişlərin aparılması və sairə təşkil edirdi. [15, s. 96]. Bakı şəhərində birdən-birə iki bank müəssisəsinin açılması təsərrüfatın kapitalist yolu ilə daha sürətlə inkişafına əlverişli şərait yaratsa da, neft sənayesinin inkişafı ilə müqayisədə onlar hələ də son dərəcə azlıq təşkil edirdilər. Buna görə də sonrakı illərdə Rusiyanın bir sıra şəhərlərində mövcud olan kommertiya bankları Bakıda öz şöbələrini açmağa başladılar [16, s. 150]. Belə ki, 1886-cı ildə Bakıda Tiflis Kommertiya Bankının, 1890-cı ildə Volqa-Kama Kommertiya Bankının, 1897-ci ildə Kiyev və ya Cənubi Rusiya Sənaye Bankının, Rus Ticarət-Sənaye bankının, 1898-ci ildə isə Sankt-Peterburq-Azov Kommertiya Bankının şöbələri təsis edilmişdi [30, c. 39]. Beləliklə, 1893-cü ildə Bakı şəhərində artıq üç özəl kredit müəssisəsi – “Qarşılıqlı Kredit Cəmiyyəti”, Tiflis Kommertiya Bankının və Volqa-Kama Kommertiya Bankının şöbələri fəaliyyət göstərirdi. Veksəllərin uçotu və faizli kağızların əməliyyatları üzrə “Qarşılıqlı Kredit Cəmiyyəti”nin xüsusi çəkisi 59,4%-ə, Tiflis Kommertiya Bankının şöbəsinin xüsusi çəkisi 36,5%-ə, Volqa-Kama Kommertiya Bankının şöbəsinin xüsusi çəkisi isə cəmi 4,1%-ə bərabər idi [24, cc. 16, 18].

XIX əsrin 90-cı illərində Bakıda neft hasilatının sürətlə artması şəhərin ticarət-sənaye dövriyyəsinin genişlənməsinə, həm də burada bank müəssisələrinin çoxalmasına səbəb oldu. Nəticədə 1900-cü ildə Bakıda artıq 7 bank müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Bunlar Dövlət Bankının, Sankt-Peterburq Kommertiya Bankı, Rus Ticarət-Sənaye Kommertiya Bankı, Tiflis Kommertiya Bankı, Cənubi Rusiya Sənaye Bankı və Volqa-Kama Kommertiya Bankının şöbələrindən, habelə Bakı Qarşılıqlı Kredit Cəmiyyətindən ibarət idi [16, s. 150]. 1896-cı ildən etibarən bankların fəaliyyəti Şimali Azərbaycanın digər şəhərlərində də yayılmağa başlamışdı [24, c. 19]. Belə şəhərlərdən biri də Yelizavetpol (Gəncə) idi ki, burada da 1896-cı il iyulun 1-də Azov-Don Səhmdar Kommertiya bankının şöbəsi açılmışdı [12, s. 254]. Həm də onu da bildirək ki, Rusiyanın səhmdar kommertiya bankları arasında ilk olaraq Azov-Don bankı Gəncə şəhərində öz şöbəsini açmışdı [30, c. 323]. 1901-ci ildə Bakıda Şimal

Bankının şöbəsi açılmışdı. 1903-cü ildə bu şöbənin illik dövriyyəsi 264 milyon rubl, veksellərin uçotu isə 7 milyon rubl təşkil edirdi. 1902-ci ildə Bakıda Rus Xarici Ticarət Bankının da şöbəsi açılmışdı. Bankın əməliyyatları onun nizamnaməsinə əsasən həyata keçirilirdi. 1905-ci ildə veksellərin uçotu üzrə aparılan əməliyyatların məbləği 5 milyon rubla bərabər olmuş, bu şöbə tərəfindən 6 milyon rubl məbləğində ssudalar verilmişdi [24, c. 41].

Yuxarıda göstərilən kommersiya banklarının şöbələrindən sonra, 1902-ci ildə Bakıda İkinci qarşılıqlı kredit cəmiyyəti açıldı. Cəmiyyətə daxil olan hər bir kəs ona təklif olunan kreditdən 10%-ni cəmiyyət ödəməli idi, yəni bu cəmiyyət 10%-lə kredit verirdi. İkinci Bakı qarşılıqlı kredit cəmiyyətinin əməliyyatlarına veksellərin uçotu, əmanət qoyuluşlarının cari hesablara qəbulu, əmanət qoyuluşlarının və kreditin verilməsi və s. daxil idi [24, c. 42]. 1903-cü ildə isə Bakıda Sankt-Peterburq Beynəlxalq Kommersiya Bankının şöbəsi açılmışdı ki, bu bank da Rusiyanın ən iri kommersiya banklarından biri sayılırdı. Bankın Bakı şöbəsinin əməliyyatlarına həm də xaricə pul köçürülməsi daxil idi. Artıq bankın şöbəsinin açıldığı il onun tərəfindən 364 milyon rubl məbləğində pul köçürülməsi əməliyyatı həyata keçirilmiş, iki ildən sonra həmin əməliyyatların məbləği 2619 milyon rubla qədər gəlib çatmışdı [24, c. 42].

XX əsrin əvvəllərində bank müəssisələrinin fəaliyyəti haqqında

1900-1903-cü illərin ümumdünya iqtisadi böhranı Şimali Azərbaycan neft sənayesinə də təsir etmiş, Bakı şəhərində 1909-cu ilə qədər, 1907-ci ildə fəaliyyətə başlayan şəhər xüsusi lombardından başqa, borc verən heç bir yeni müəssisə açılmamışdı. Neft hasilatının və neft məhsullarının ticarətinin həcmının azaldığı, gəmiçilikdə yük daşınmasının ixtisara düşdüyü, işçi qüvvəsinə tələbatın xeyli məhdudlaşdığı və bir çox idarələrin iflasa uğradığı bir şəraitdə Rusiya səhmdar kommersiya bankları öz fəaliyyət dairələrini genişləndirmək, Bakı rayonunda yeni şöbələr açmaq istəmirdi [13, s. 64]. 1903-cü ildə Bakıda İran (Persiya) Uçot-Ssuda Bankının şöbəsi [26, c. 49] açıldı [17, s. 171]. Adında “İran” sözünün olmasına baxmayaraq, həmin bankı İranla bağlayan əslində onun ancaq apardığı əməliyyatlar idi. Belə ki, XIX əsrin 90-cı illərində rus kapitalına məxsus şəxsi kredit müəssisəsi kimi yaradılan və sonralar Rusiya dövlətinin əmlakına çevrilən bu uçot-ssuda bankı həmin adı 1902-ci ildə almışdır [26, cc. 47-60]. Bankın İdarə Heyəti Sankt-Peterburqda Rusiya Dövlət Bankı ilə eyni binada yerləşirdi [25, c. 55]. 1898-ci ildən 1905-ci ilədək bankın idarə heyətinin sədri vəzifəsini, sonralar Rusiya imperiyasının sonuncu maliyyə naziri olmuş Pyotr Lvoviç Bark tuturdu [28, cc. 335-336]. Bankın İdarə Heyətinə həm dövlət nümayəndələri, həm də Romanovlar sülaləsinin üzvləri: böyük knyazlar Vladimir Aleksandroviç, Andrey Vladimiroviç və Kirill Vladimiroviç daxil idilər [26, c. 49]. Bankın Bakıdan başqa İrəvanda, Lənkəranda və Culfada, həmçinin Mərvdə, Aşqabadda, Moskvada agentlikləri vardı. İran ərazisində isə Təbriz, Tehran, Məşhəd, Rəşt və Kirmanşahda 5 şöbəsi və digər yerlərdə 9 agentliyi vardı [26, c. 49]. 1909-cu ildə neft sənayesi və onunla bağlı istehsal müəssisələrinin əksəriyyəti böhranın uzunmüddətli təsirindən xilas olduqdan sonra Bakıda kredit-bank sisteminin yeni inkişaf mərhələsi başlanmışdı. 1909-cu ildə

Sankt-Peterburq Beynəlxalq Kommersiya Bankı Balaxanı kəndində özünün yeni şöbəsini açmışdı [26, c. 65]. 1908-ci ildə Nuxada Qarşılıqlı Kredit Cəmiyyəti yaradılmışdı. 1909-cu ildə isə burada “Əhmədov qardaşlarının bankir evi” fəaliyyət göstərməyə başlamışdı [31, c. 98].

Banklar tərəfindən kreditin verilməsi əsas etibarilə veksellərin uçotu və ssudaların verilməsi əməliyyatları ilə həyata keçirilirdi. Uçot əməliyyatı vekselin müddəti qurtarana qədər onun ödəmə öhdəçiliyinə - pula çevrilməsindən ibarət idi. Əməliyyatın ikinci növü malların və göndərilən mallara nəqliyyat müəssisələri sənədlərinin girovu müqabilində ssudaların verilməsindən ibarət idi. Bu əməliyyatların ölçüləri onu göstərməyə imkan verir ki, bank kapitalı kənd təsərrüfatına, xüsusilə, pambıqçılıq, üzümçülük və onunla bağlı olan şərabçılıq sahəsinə çox geniş surətdə nüfuz edirdi [29, c. 26]. XX əsrin əvvəllərində Rusiya kommertsiya banklarının Bakı şöbələri ticarət-sənaye dairələrinin ən iri nümayəndələrinə kredit açırdılar. Buna görə də banklarda açılan kredit məbləğinin böyük əksəriyyəti firmaların az bir qrupunun payına düşürdü. Məsələn, 1907-ci ildə ən çox kredit “Xəzər-Qara dəniz” şirkətinə (1000 min rubl), “Oleum” şirkətinə (750 min rubl), “Bakı neft sənayesi” şirkətinə (500 min rubl), “Könşinin manufaktura” şirkətinə (300 min rubl), H.Z.Tağıyevin bez fabrikinə (300 min rubl), H.Ş.Dadaşovun firmasına (250 min rubl), Musa Nağıyevin şirkətinə (250 min rubl) və s. kreditlər açılmışdı [17, s. 173]. Bundan başqa, bankların bir sıra əməliyyatlarını Şimali Azərbaycan bölgələrində kreditin inkişafında bələdçi rolunda çıxış edən xəzinədarlıqlar həyata keçirirdilər. Bunlar Bakı, İrəvan, Quba, Səlyan, Lənkəran, Şamaxı, Göyçay, Ağdaş, Nuxa, Zaqatala, Şuşa və Qazax qəza xəzinədarlıqları idi [24, c. 210]. Yelisavetpol quberniyasında da kiçik kredit işləri üzrə quberniya komitəsi mövcud idi. 1913-cü ilin sonu üçün Yelisavetpol quberniyasının şəhər və kəndlərində 37 kiçik kredit müəssisəsi qeydə alınmışdır. Onlardan 16 kredit, 21 isə ssuda-əmanət şirkəti idi. Yelisavetpol şəhərinin özündə isə ssuda-əmanət kredit müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi [11, vv. 21-21 arx.]. 1914-cü ilin payızına olan məlumata görə isə, Yelisavetpol quberniyasında qırx iki fəaliyyətdə olan kiçik kredit müəssisəsi, iki – açılışa yenidən icazə alınmış müəssisə və on səkkiz – açılış barədə vəsatət qaldırılmış müəssisə var idi [11, v. 51].

1917-ci il oktyabr çevrilişindən əvvəlki Quzey Azərbaycan kredit sistemi öz ətrafında kommertsiya krediti banklarının 28 şöbəsini, 7 ipoteka krediti bankını, 8 qarşılıqlı kredit cəmiyyətini, 5 bankir kontorunu, 13 xəzinədarlığı, 135 kiçik kredit müəssisəsini və çoxlu sayda mərkəzi poçt-teleqraf əmanət kassalarını, ümumilikdə isə 200-dən çox iri və kiçik kredit müəssisəsini birləşdirirdi [30, c. 40]. Yuxarıda göstərilən rəqəmlər tam əminliklə onu söyləməyə imkan verir ki, Quzey Azərbaycanın kredit sistemi bütün Cənubi Qafqazda ən iri və geniş şaxələnmiş kredit sistemini təşkil edirdi. Bu kredit sistemi ümumrusiya kredit sistemində ən əhəmiyyətli kredit sistemlərindən biri idi [30, cc. 40-41]. Quzey Azərbaycan kredit sistemində ən böyük çəki şəxsi rus kapitalına, daha sonra dövlət kapitalına, olduqca cüzi bir hissəsi isə şəxsi Azərbaycan kapitalına məxsus idi [30, c. 41]. İrəvan quberniyasındakı Uluxanlı stansiyasından İran sərhədinə qədər dəmir yolu xətti çəkildikdən

sonra, XX əsrin əvvəllərində mühüm ticarət mərkəzinə çevrilmiş Culfada 1910-cu ildə Azov-Don Kommersiya Bankının şöbəsi, 1911-ci ildə İran Uçot-ssuda Bankının şöbəsi, 1912-ci ildə isə Tiflis Kommersiya Bankının şöbəsi açılmışdı. 1911-ci ildə Lənkəranda Rus-Asiya Bankının komisionerliyi fəaliyyətə başlamış, 1913-cü ildə həmin şöbə müəssisəyə çevrilmişdir [13, s. 66]. Birdən-birə üç kredit müəssisəsinin Culfada cəmləşməsi həm yerli kənd təsərrüfatı istehsalının – ipəkçiliyin, pambıqçılığın, bağçılığın, həm pambıq, barama, meyvə və digər məhsulların ticarətinin inkişafı, həm də İran ilə Azərbaycan arasında aparılan ticarətin əsas etibarilə bu qəsəbə vasitəsilə həyata keçirilməsi ilə şərtlənirdi [31, cc. 96-97]. Bakı şəhərində Rusiya kommersioner banklarının yeni şöbələri təsis olunduqca onların arasında gedən rəqabət mübarizəsi də kəskinləşirdi. Əsas rəqabət Volqa-Kama Kommersioner Bankı ilə Tiflis Kommersioner Bankının şöbələri arasında gedirdi ki, onların da hər biri müxtəlif sənaye qrupları ilə əlaqədə idi. Məsələn, Volqa-Kama Kommersioner Bankının şöbəsi “Nobel qardaşları” şirkəti ilə, Tiflis Kommersioner Bankının şöbəsi isə A.İ.Mantaşovun neft sənayesi firması ilə sıx şəkildə bağlı idi [24, c. 49]. 1913-cü ildə Rus-Asiya Bankı və Sankt-Peterburq Beynəlxalq Kommersioner bankı “Mantaşov və K⁰” neft sənayesi cəmiyyətinin səhmdarları idilər və eyni vaxtda rus “Nefit” şirkətinə dəstək göstərirdilər [24, c. 49]. Eyni zamanda “Mantaşov və K⁰” cəmiyyəti “Rozenberq və K⁰” Paris bankir evi ilə sıx əməkdaşlığa malik idi. Rus-Asiya Bankı Paris banklarının dəstəyinə arxalanaraq, Bakı neft sənayesinə xüsusi maraq göstərirdi [18, c. 101]. 1910-cu ildə Bakıda ümumi dövriyyəsi 895 milyon rubla bərabər olan Rus-Asiya Bankının şöbəsi açılmışdı [24, c. 42]. Rus-Asiya Bankının Bakı şöbəsi Petrovsk, Dərbənd və Lənkəran şöbələri ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Onun fəaliyyət dairəsini əsasən ssuda əməliyyatları, səhmlərin saxlanması və pul əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi təşkil edirdi [15, ss. 103-104]. Neft sənayesi sahibkarlarından Şəmsi Əsədullayevin öz ticarət əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün Rus-Asiya Bankının Bakı şöbəsi ilə müxtəlif maliyyə əməliyyatlarının aparılmasına dair arxiv sənədlərində 1910-cu ilə dair bir sıra məlumatlar var [10, vv. 2, 12, 13, 15]. Birinci Dünya müharibəsi illərində bank kapitalı ilə sənaye kapitalının qovuşması prosesi daha da güclənmişdi. Təkcə bunu göstərmək kifayətdir ki, 1917-ci ildə “Nobel qardaşları” şirkətinin əməliyyatlarında artıq 15 müxtəlif rus və xarici bank iştirak etmişdi [18, c. 104]. Bank kapitalı ilə sənaye kapitalının qovuşması prosesi “Şell” beynəlxalq birliyinin tərkibinə daxil olan neft müəssisələri qrupunda da qismən də olsa müşahidə olunurdu. İngilis-holland bank kapitalına arxalanan və alman bankları ilə ümumi maraqlara malik olan “Şell” birliyi, “Xəzər-Qara dəniz neft sənayesi cəmiyyəti” və “Mazut” neft cəmiyyətinin bütün səhmlərini ələ keçirmişdi. “Şell” qrupuna daxil olan müxtəlif müəssisələrin idarə heyətlərində aşağıdakı rus bankları təmsil olunurdular: Petroqrada Beynəlxalq Bankı – “S.M.Şibayev və K⁰” cəmiyyətində, Sibir Ticarət və Petroqrada Beynəlxalq bankları – “Xəzər-Qara dəniz neft sənayesi cəmiyyəti”ndə, Moskva bankı – “Mazut” cəmiyyətində və s. [18, cc. 106-107]. 1914-cü ildə Şimali Azərbaycanın maliyyə-kredit sistemi tarixində baş verən əlamətdar hadisə H.Z.Tağıyevin şəxsi bankir evi əsasında Quzey

Azərbaycanın öz milli bankının – Bakı Tacir Bankının yaradılması oldu. Bankın idarə heyəti Bakıda, agentliyi isə Dağıstan vilayətinin Port-Petrovsk (indiki Mahaçqala) şəhərində yerləşirdi. Quzey Azərbaycanda fəaliyyət göstərən yerli sənaye müəssisələrini hərtərəfli surətdə maliyyələşdirmək, yerli sahibkarların kreditə olan tələbatlarını ödəmək bu bankın yaradılmasının əsas məqsədini təşkil edirdi [15, s. 104]. Bakı Tacir Bankının açılması tədbiri Şimali Azərbaycanın kredit sistemində yerli milli kapitalın iştirakının genişlənməsi, burada Rusiyanın maliyyə oliqarxiyası qruplarından birinin formalaşması kimi səciyyələnir [14, s. 109]. Bakı Tacir Bankı “H.Z.Tağıyev” adlı xüsusi bankir kontoru əsasında açılmışdı və sənaye müəssisələrinin daha geniş miqyasda maliyyələşdirilməsi, ilk növbədə Azərbaycan sahibkarlarına hər cür kömək göstərilməsi sahəsində Tağıyevin planlarının həyata keçirilməsi istiqamətində böyük əhəmiyyətə malik idi [14, s. 110]. Bakı Tacir Bankının əməliyyatlarına rəhbərlik edilməsi işi o zaman Rus-Asiya bankının Bakı şöbəsinin direktoru və Peterburq beynəlxalq kommersiya bankının Odessa şöbəsinin və Şimal bankının Bakı şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışan L.B.Yakuboviçə həvalə olunmuşdu [14, s. 111]. Bankın idarə heyətinin sədri Musa Nağıyev, bank şurasının sədri isə H.Z.Tağıyev idi [13, s. 65]. Ümumiyyətlə, bankın təsisçilər heyəti H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, D.V.Sirotin, İ.F.Skrepinski və İ.M.Lbovdan ibarət idi. Bankın ilkin əsas kapitalı 3 milyon rubla bərabər idi ki, o da hər biri 250 rubl olmaqla 12 min səhmə bölünmüşdü [19]. Bakı Tacir Bankının Dövlət Bankının Bakı şöbəsi ilə saxladığı bir sıra maliyyə əlaqələri barədə arxiv sənədlərində bir çox məlumat əldə etmək mümkündür. Məsələn, 1914-cü il oktyabrın 31-də Bakı Tacir Bankı, Dövlət Bankının Bakı şöbəsi qarşısında veksellərin yenidən uçota alınması və veksellə faizli kağızların girovu müqabilində veksəl kreditinin açılması barədə vəsatət qaldırmışdı. Bu vəsatətə cavab olaraq, 1914-cü il noyabrın 25-də Dövlət Bankının Bakı şöbəsinin uçot-ssuda komitəsi tərəfindən Bakı Tacir Bankına 500 min rubl məbləğində veksəl krediti açılması barədə qərar qəbul edilmişdir. 1915-ci ilin əvvəlində Bakı Tacir Bankı, Dövlət Bankının Bakı şöbəsi qarşısında veksellərin yenidən uçota alınması və xüsusi cari hesab formasında əlavə veksəl kreditinin açılması barədə yeni bir vəsatət qaldırmışdı. Bu vəsatətə müvafiq olaraq 1915-ci il aprelin 3-də Dövlət bankının Bakı şöbəsinin uçot-ssuda komitəsi tərəfindən Bakı Tacir Bankına 1 milyon rubl məbləğində əlavə veksəl kreditinin açılması barədə qərar verilmişdi. 1916-cı ilin martında Bakı Tacir, Dövlət Bankının Bakı şöbəsi qarşısında veksəl kreditinin artırılması barədə qaldırdığı vəsatətinə cavab olaraq Dövlət bankının Bakı şöbəsinin Uçot-Ssuda Komitəsi tərəfindən Bakı Tacir Bankına 1 milyon 500 min rubl məbləğində əlavə kreditin verilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir [7, vv. 67, 69-69 arx., 92-92 arx., 93]. 1916-cı ilin aprelində Dövlət Bankının Bakı şöbəsinə aprelin 14-dən etibarən Bakı şəhərində Azov-Don Bankının yerli şöbəsinin təsis edilməsi barədə məlumat daxil olmuş [8, v. 88; 9, v. 49] və bundan bir qədər sonra “Azov-Don” kommersiya bankının Gəncə şöbəsi də açılmışdı [24, c. 210].

Nəticə

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində Bakıda Tiflis Kommersiya Bankının, Volqa-Kama Kommersiya Bankının, Cənub-Rus Ticarət Bankının, Sankt-Peterburq-Azov Kommersiya Bankının, Rus Ticarət-sənaye Bankının, Uçot-ssuda bankının, Şimal Bankının, Rus Xarici Ticarət Bankının, Sankt-Peterburq Beynəlxalq Kommersiya Bankının, Rus-Asiya Bankının, Azov-Don Kommersiya Bankının şöbələri fəaliyyət göstərirdi. XX əsrin ikinci onilliyində Quzey Azərbaycanda bank müəssisələrinin inkişafında səciyyəvi cəhət ondan ibarət idi ki, bu dövrdə yerli Ticarət bankı və iki “Qarşılıqlı kredit cəmiyyəti” fəaliyyət göstərirdi. Bundan başqa, əmanət kassaları və lombardlar da Bakının kredit sistemində daxil idi [24, c. 209].

Quzey Azərbaycanda kredit sisteminin formalaşmasının xüsusiyyətlərindən biri də o idi ki, onun yaranması və inkişafında rus səhmdar bank kapitalı iştirak edirdi. Bunu təsdiq edən fakt odur ki, Peterburq Beynəlxalq Bank qrupu 6 iri neft müəssisəsinə nəzarət edir, Azov-Don Bank qrupunun tərkibinə daxil olan müəssisələrin sayı 7-dən az deyildi, 1917-ci ilin əvvəlində Rus-Asiya bankının nəzarəti altında isə 18 iri Bakı müəssisələri fəaliyyət göstərirdi [22, cc. 40-41]. Digər bir xüsusiyyət ondan ibarət idi ki, 1914-cü ildə açılan Bakı Tacir Bankı Quzey Azərbaycanın kredit sistemində yerli Azərbaycan kapitalının iştirakının genişlənməsinə, Rusiya maliyyə oliqarxiyası qruplarından birinin formalaşmasına gətirib çıxartmışdı [23, c. 96].

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində dünya iqtisadi böhranının baş verməsi və bu prosesin Quzey Azərbaycan iqtisadiyyatında başlıca olaraq neft sənayesinə təsir etməsinə baxmayaraq, Rusiya kommersion banklarının Bakı şöbələri öz mövqelərini qoruyub saxlaya bilmiş, neft sənayesinin yenidən dirçəlməsi üçün müxtəlif kredit əməliyyatları yerinə yetirmişdilər. Bakı neft rayonunda fəaliyyət göstərmiş iri firmalar durğunluq illərindən istifadə edərək, neftin qiymətini süni surətdə qaldıraraq, onların banklarla apardıqları kredit əməliyyatları nəticəsində bank şöbələri müflisləşmək təhlükəsindən xilas ola bilmişdilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.43, siy. 1, iş 1, 42 v.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.43, siy.1, iş 2, 54 v.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.43, siy.1, iş 93, 30 v.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.43, siy.1, iş 149, 27 v.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.43, siy.1, iş 164, 232 v.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.43, siy.1, iş 272, 89 v.
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.229, siy.1, iş 189, 120 v.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 229, siy.2, iş 59, 102 v.
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 229, siy.2, iş 504, 70 v.
10. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 230, siy.1, iş 15, 54 v.
11. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 384, siy.2, iş 10, 74 v.

12. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. IV cild (XIX əsr). (2000). Bakı: Elm, 504 s.
13. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. V cild (1900 – 27 aprel 1920). (2001). Bakı: Elm, 584 s.
14. İsmayıl., İbrahimov M., *El atası*.(1994). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 120 s.
15. Musayev A.F., Vəliyev N.N., Quliyev A.S. (1999). *Qiymətli kağızlar bazarı*. Bakı: “Səda” nəşriyyatı, 324 s.
16. Musayev M.Ə. (1972)*XIX əsrin sonlarında Bakı şəhərinin ticarəti* (1883-1900-cü illər).Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 193 s.
17. Musayev M.Ə. (1975). *XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin ticarəti* (1900-1917-ci illər).Bakı, “Elm”, 191 s.
18. Ахундов Б.Ю. (1959). *Монополистический капитал в дореволюционной бакинской нефтяной промышленности*. М.: Издательство Социально-Экономической Литературы , с.295
19. Бакинский купеческий банк. Баку, 14-го января 1914-го года, № 10, с.4
20. Большая Советская Энциклопедия. Том 2. (1970). *Третье издание*. М.: Издательство «Советская Энциклопедия», , с.724
21. Гиндин И.Ф. (1960). *Государственный банк и экономическая политика царского правительства* (1861-1892 годы). М. Госфиниздат, с.416
22. Гиндин И.Ф., Шепелев Л.Е. (1960). *Банковские монополии в России накануне Великой Октябрьской социалистической революции. Исторические записки*. Академия Наук СССР, Институт Истории. Том 66. Издательство Академии Наук СССР, сс. 20-95
23. Ибрагимов М.Дж. (1990). *Предпринимательская деятельность*. Г.З.Тагиева. Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, с. 109
24. Касумова А.М. (1969). *Кредитно-банковские учреждения Азербайджана* (1874-1932 г.г.): Дис.... канд. экон. наук. Баку, с. 223
25. Лившин Я.И. (1961). *Монополии в экономике России (Экономические организации и политика монополистического капитала)*. М.: Издательство Социально-Экономической Литературы, с.445
26. Павлова И. К. (2017). *Из истории деятельности Учетно-ссудного банка Персии* (по материалам русских архивов). Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения.Т. 22, № 2. сс.47-60
27. *Полное Собрание Законов Российской Империи*. (1836). собр. 2, т. 10. СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. ее императ. величества канцелярии, с. 1799
28. *Советская Историческая Энциклопедия*. (1962). Том 2. М.: Государственное Научное Издательство «Советская Энциклопедия», с.1022

29. Умаев А.А. (1965). *Проникновение капитала в сельское хозяйство Азербайджана* (виноградарство и хлопководство) 1883-1914 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Баку: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, с.36
30. Умаев А.А., (1970). *Касумова А.М. Роль банковского и ростовщического капитала в экономическом развитии дореволюционного Азербайджана*. Материалы по экономической истории Азербайджана (к V Международному Конгрессу Экономической истории). Под редакцией академика АН Азербайджанской ССР А.С.Сумбатзаде. Баку: Издательство «Элм», сс.38-46
31. Умаев А.А. (1963). *Развитие кредитно-банковой системы и влияние ее на некоторые отрасли торгового земледелия в Азербайджане*. Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР, том XIX, № 8. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, сс. 91-102

ABOUT THE HISTORY OF BANKING INDUSTRY OF OUR MOTHERLAND IN XIX- BEGINNING OF XX CENTURIES

Haji Hasanov

Institute of History named after A.A. Bakikhanov of ANAS, Baku, Azerbaijan

Present article discusses the matters related to the emergence and development of Banking sector in North Azerbaijan in XIX- beginning of XX centuries based on various reliable sources and historical literature. The author introduces several relevant materials (some of which are debuting the scientific area), that enlightens the reader about the history of creation and development of Banks in our Motherland. The research conducted proves that banking entities, that were present in North Azerbaijan demonstrated a sophisticated sustainability towards harsh economic circumstances present in that period even in the years of economic crisis, and in particular played quite a positive role in the development of various economic spheres of North Azerbaijan within that period. The article also came to the conclusion that the occurrence of the world economic crisis at the beginning of the 20th century mainly affected the oil industry in the economy of Azerbaijan, but despite this, the Baku branches of Russian commercial banks were able to maintain their positions.

Key words: Northern Azerbaijan, bank, Tagiyev, Nobel, crisis, oil

К ИСТОРИИ БАНКОВСКОГО ДЕЛА НАШЕЙ РОДИНЫ В XIX-нач. XX вв.

Гаджи Гасанов

Институт истории имени А.А. Бакиханова НАНА, Баку, Азербайджана

В настоящей статье на основе достоверных сведений различных источников, а также историографической литературы рассмотрены вопросы связанные с возникновением и развитием банковского сектора в Северном Азербайджане XIX-нач. XX вв. Автором приводится ряд интересных материалов (часть которых впервые вводится в научный оборот), которые проливают свет на историю возникновения и развития банков в нашей Родине. Проведённые исследования

доказывают, что банковские учреждения, действовавшие в Северном Азербайджане показывали довольно крепкую устойчивость даже в годы глубоких экономических кризисов, и в целом играли положительную роль в развитии различных отраслей экономики Северного Азербайджана в рассматриваемый период. В статье также сделан вывод о том, что возникновение мирового экономического кризиса в начале XX века в основном затронуло нефтяную отрасль в экономике Азербайджана, но, несмотря на это, бакинские филиалы российских коммерческих банков смогли сохранить свои позиции.

Ключевые слова: Северный Азербайджан, банк, Тагиев, Нобель, кризис, нефть

Daхil oldu: 02.05.2023;

Çара qəbul edildi: 14.06.2023;

Çap edildi: 23.06.2023